

„... a polgármester – bármennyire szenved is – ki nem ejtené
a száján azt a szót, hogy cigány.”
Magyar Narancs, 1997. 24.

„Nincs szólásszabadság, mert a t. cigányokat nem lehet nevükön nevezni (pedig azok).”
szegedi főiskolai hallgató, a XXI. sz. küszöbén

NYELVI HAMISÍTÁSOK

(Gondolatok egyes politikai vagy ideológiai indíttatású megnyilvánulásokban használt
eufemisztikus és/vagy szimbolikus, esetleg tabuizálódott kifejezések kapcsán)
Tóth Szergej

A nyelv sohasem a magányos egyént, hanem a közösségben élő embert szolgálja. Az a kérdés azonban megválaszolatlan, hogy vajon a társadalom fejti-e ki a nagyobb hatást a nyelvre, vagy éppen fordítva. Véleményem szerint a nyelv olyan mértékben van függésben a társadalomtól, amennyire az adott nyelvre beszélő emberek maguk is függnek tőle, illetve azoktól a viszonyoktól, melyekben élnek.

Ugyanakkor tisztában kell lennünk azzal, hogy egyetlen nyelv egyetlen rétegnyelvi szintjét vagy stílusát sem érdemes vizsgálni csak lexikai szinten, kiragadva szociokulturális közegéből. Tulajdonképpen semmilyen nyelvet sem foghatunk fel egyszerűen valamiféle nagy „szótárnak”, hanem sokkal inkább egy szüntelen szóteremtési folyamatról kell beszélnünk, vagy mindazon fogások összességéről, amelyekkel az egyén és a hatalom egyaránt él.

Ha a tudat és a nyelv, az ideológia és a nyelv, a világnézet és a nyelv fogalompárokot a hatalmat gyakorlók és a hatalomban nem részesülők között folytatott kommunikáció tükrében vizsgáljuk, akkor feltűnhet, hogy a nyelv(használat) ideológiailag differenciált. A nyelv szókészlete pontos képet adhat a társadalomban zajló folyamatokról, a társadalom tudati állapotáról, sőt, azokról a törekvésekről is, amelyek egy adott ideológia megerősítését szolgálják. Az egyes társadalmi csoportoknak (osztályoknak, rétegeknek stb.) nincs ugyan teljesen külön „nyelve”, nyelvvezetük egyes sajátosságai azonban jelzik világnézetük alapvető vonásait és az ideológiákhoz való viszonyukat.

Jelentheti-e ez, hogy ideológiai hatásra egyes szavak jelentése megváltozhat a nyelvben? Úgy tűnik, igen. Nézzük a *szovjet* szót. Az 1920-as években a *szovjet* még csak a vörös jelzőt helyettesítette, később azonban már általános jelzővé, a kommunista ideológia egyik absztrakciójává vált. A *szovjet nép* kifejezésnek nem kisebb ellentmondást kellett feloldania, mint hogy összeegyeztesse a hatalom két ideológiai törekvését: az internacionalizmust, amely proletár tudaton alapult, és a lenini nemzeti önrendelkezés gondolatát. Miután ez a két eszme összeegyeztethetetlennek bizonyult, megkezdődött a különböző népek összegyúrása egységes *szovjet* néppé. Ez a regionális kulturális hagyományok tudatos eltörlése mellett azzal az igyekezettel járt, hogy a kis népek saját írást és új „saját” kultúrát kapjanak. Az *orosz*, mint nép és kultúra csak a legkritikább esetben lett megnevezve. Magyarországon ez úgy nézett ki, hogy ami tényleg jó volt a Nagy Testvérnél, azt finom lebecsüléssel illették a *szovjet* szó segítségével – *szovjet jéghokit, szovjet balettet* mondtak, pedig orosz dolgokról volt szó –, ami viszont valóban visszataszító volt, az *orosz* jelzőt kapott – például az *orosz laktanyák* –, pedig ilyenkor legtöbbször tipikusan *szovjettel* volt dolgunk.

Hasonlóan járt a *párt* szó is. Egy magyar embernek a *párt* sokáig csak egyetlen pártot jelenthetett, míg a nyugat-európai a szó hallatán a pontos megnevezést várta. Az orosz

nyelvben 1917 előtt a *párt* szó jelenthetett *sakkpartit, énekszólót, árukészletet* és még több egyebet. A kommunizmus idején azonban a szónak annyira erős konnotációja alakult ki, hogy azután már külön ki kellett emelni, ha sakkról, énekről vagy árurol beszéltek (Nemrégem láttam egy francia-orosz filmet, ahol a színészek következetesen kommunista pártot mondtak – nyilván a francia néző kedvéért.)

A következő kérdésünk az lehet, hogy *a hatalom a saját szempontjai szerint folytatott kommunikációja érdekében irányíthatja-e tudatosan a nyelv ilyenszerű változását?* Janusz Banczerowskitól kölcsönzöm a következő gondolatokat. „*nem újkeletű a kísértés, hogy a hatalom az általa megkövetelt társadalmi magatartások, gondolkodási és minősítési módok kialakítására használja fel a nyelvet. Ez általában a demokratikus intézmények nélküli társadalmakra jellemző, de a jelenség megtalálható a demokratikus közéletben is. A nyelv funkciója ez esetben tulajdonképpen csak a meggyőzésre korlátozódik, vagyis a vevő kényszerítésére, hogy az adó nézeteit fogadja el egyedüli igaznak és helyesnek. A nyelv így nem tölti be az információközvetítés természetes szerepét, és a manipuláció eszközüvé válik.*” Amit ezekhez a gondolatokhoz hozzá szeretnék tenni, ez a következő: A különböző társadalmakban a hasonló politikai és hatalomgyakorlási módszerek megközelítőleg azonos nyomokat hagynak a nyelvekben. Különösen a náci Németországban tapasztalt nyelvi változások és a sztálini Szovjetunió orosz nyelvben meglévő hasonló jelenségek mutatják ki a totalitarizmus hatását.

A mi nemzedékünk már csak Viktor Klemperer, a nácizmust túlélő német zsidó filológus LTI című könyvéből tudhatja, hogy a náci korszakban a emberek fizetéséből „*önkéntes téli segélyt*” [Freiwillige Winterhilfe] vonnak le, ahol is „*az önkéntesség abból áll, hogy az ember a megállapított összegben felül is fizethet, és e mögött sokak számára alig burkolt kényszer van*”. A gestapó az értékes magánkönyvtárakat nem elrabolja, hanem „*biztonságba helyezi*” [sicher gestellt]. Az elhurcolt zsidók ajtaján a postások tájékoztatására megjelentek a „*Hier wohnte der Jude Weil*” [Itt lakott a Weil zsidó] típusú feliratok, a feladó pedig az alábbi értesítést kapta: „*Adressat abgewandert*” [A cím megváltozott]. „*Ez a 'megváltozott' az LTI lexikájában félelmetes mellékjelentést kapott*” A „*wurde der Endlösung zugeführt*” [végső megoldást véghezvinni] agyonlövést vagy gázkamrába küldést jelentette a hitleri táborokba megsemmisítésre küldöttek kartonján a „*visszatérése nem kívánatos*” szerepelt A Szovjetunióban a letartóztatottak további sorsa felől érdeklődőknek a *без права nepенуцкu* [levelezésre nem jogosult] szóbeli válasz jelentette – az esetek túlnyomó többségében – az illető kivégzését, míg a hivatalos formula Sztálin javaslatára a *наказания первой категории* [első fokozatú büntetés] lesz. Később a jogi szótárból a *наказания* [büntetés] szót is eltörlik, és helyét a *мера социальной защиты* [társadalmi védelmi intézkedés] foglalja el.

Az előző pontban felsorolt esetekben a hatalomgyakorlók azon szándékáról van szó, hogy ha ezeknek az eufemisztikus megfogalmazásoknak a segítségével nem tudják áthidalni az utópisztikusnak bizonyuló vágyak megvalósítása érdekében elkövetett tettek és a valóságos, kézzelfogható dolgok közötti szakadékot, úgy a jog, eszmék, gazdasági objektív folyamatok és óriási embertömegek fölötti totális hatalomgyakorlás mértéke az irracionálisba való átbillenéssel fenyeget. A hatalomgyakorlók napjainkban is gyakran használnak eufemisztikus megfogalmazásokat, melyek úgy idéznek elő változásokat a normatív nyelv szemantikájában, hogy alighanem csak a pszichikum tudatalatti rétegeiben működnek. Ilyen módon a gondolkodás mindennapi szintjén elfogadhatóvá teszik az egyébként elfogadhatatlant. Az ideológia gyakran rátelepszik a valóságra, és a valóságos, kézzelfogható dolgok eufemizmusok formájában jelennek meg. Miközben a sztálini Szovjetunióban az emberek milliói halnak éhen, a propaganda nem folytathatja a kenyérgabona betakarításáról szóló sikertudósításait, hiszen a szembesülés túl gyors, közvetlen és nyilvánvaló lenne. Ezért fognak szólni a tudósítások a *kenyérgabona* helyett a

kalászosokról (*зерновые*). Minden fordított esetben (Vö. *Adressat abgewandert, без права перенеску* stb.) az ideológia telepszik a valóságra, és a valóságos, kézzelfogható dolgok eufemizmusok formájában jelennek meg.

Itt lehetne néhány mondatot szólni a modernkori tabu néhány jellegzetes esetéről, mert hogy az emberek nemcsak a történelem előtti időkben hittek a szó mágikus erejében. Tudjuk, hogy a korai kultúráknak az a meggyőződése, hogy a tárgyak és megnevezéseik között természetbeli kapcsolat van odáig vezetett, hogy a szó azonosult a tárggyal a vagy a személlyel és így alakult ki a tabu. A tabu célja sohasem a fogalom, hanem az azt jelölő szó kiiktatása volt a mindennapi életből. Számomra nem kétséges, hogy a mai politikusok némelyike is hisz a szavak mágikus erejében („mondd sokszor, hogy minden rendben van, és rendben is lesz”), illetve a sajtós 20–21. századi tabukban. Ide tartozik például és többek között az az igyekezet, amellyel például a *szegénység*, a *cigány*- vagy más szavak használatát próbálják elkerülni. Az iménti példák arra is alkalmasak, hogy újra csak bizonyítsam: a nyelvhasználat pontos képet adhat társadalmunk tudatállapotáról.

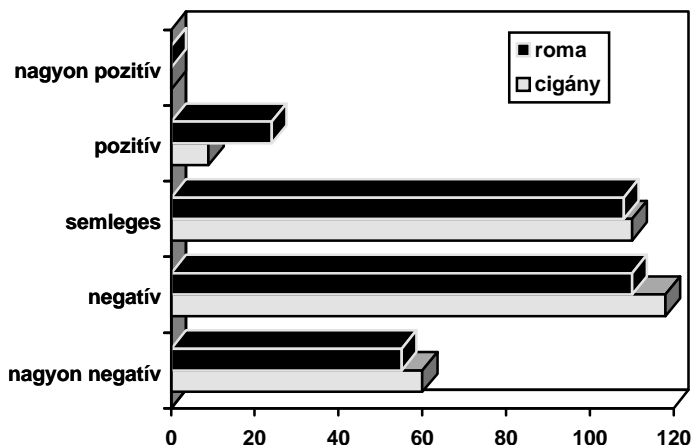
Szavaim igazolására tegyünk egy rövid kis kitérőt a közelmúltba. 1997-ben kisebbségi és adatvédelmi biztos a következő megállapításra jutott: Miután az adatvédelmi törvény a nemzeti hovatartozást olyan adatnak tekinti, amellyel mindenki saját maga rendelkezik, kívülálló csak akkor használható fel, ha az érintett ehhez hozzájárul, a rendőrségi körözésekben és *tudósításokban tilos használni a „cigány” kifejezést (Kaltenbach Jenő: „A fizikai tulajdonságokat felsoroló személyleírást kell adni. A személyleírás – hangsúlyozom – nem helyettesíthető a nemzetiségi hovatartozásra való utalással.[...]”; Riporter: Az addig érthető, hogy a nemzetiségre való utalás helyett személyleírást kell adni. Állásfoglalásában viszont az is olvasható, hogy a személyleírásban a **cigány** szót más, nem sértő kifejezéssel sem lehet helyettesíteni. Az omnudsmanok szerint felváltva kell alkalmazni a jelzőket – például azt, hogy sötét, barna vagy kreol bőrű –, így érhető el, hogy egyetlen szó sem váljon a **cigánysággal** azonosítható fogalommal. In: Egy magyar országos napilap. 1997. március 28.)*

Emlékezhetünk rá, hogy a politikai óvatosság az ajánlott minta analógiájára, de már nem éppen jóhiszeműen kialakította a maga gúnyos alakokat, mint a „*nemzetiségi színű*”, a „*kreol*”, a „*maláj*” a „*római*” vagy *szolárium*barna bőrű. Ezek az úgymond szinonimák mutatják, hogy a politikusok jó szándékát milyen könnyű visszájára fordítani.

1996-ban és 1997-ben készült felmérésben olyan nominációkat vizsgáltunk, melyeket a „szalonképesség” érdekében a politikai akarat ún. álszinonimával próbált helyettesíteni. A felmérésbe összességében körülbelül 400 18 és 25 év közötti főiskolás lányt és fiút vontunk be, ezen kívül 20 miniinterjú is készült. A fiataloktól a következőt kérdeztük: *Milyen jellegű benyomást, reflexiót, asszociációt váltanak ki Önből az alábbi szavak? Kérjük, hogy véleményét a megfelelő szám bekarikázásával jelezze a szavak alatt található skálán! A kisebbségi és adatvédelmi biztos állásfoglalása előtt, majd után készült felmérések vázlatos eredményét lásd az 1. és 2. sz. grafikonokban. A x tengelyen a válaszok száma, az y tengelyen a 5 fokozatú skála található.*

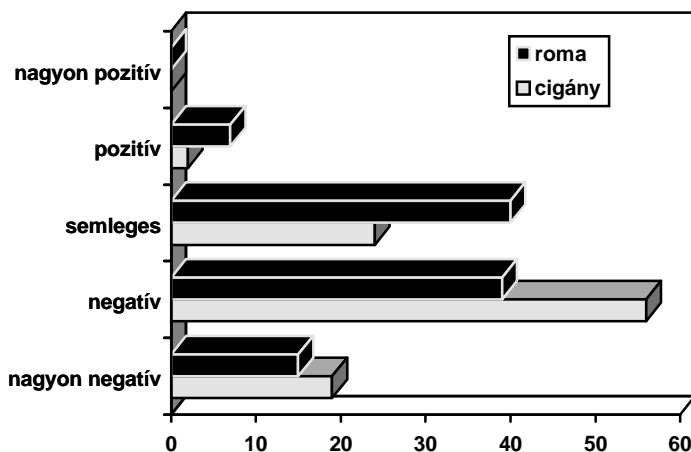
1. sz. felmérés

A kisebbségi és adatvédelmi biztos állásfoglalása előtt

2. sz. felmérés

A kisebbségi és adatvédelmi biztos állásfoglalása után

Felmerül tehát a kérdés: lehet-e egyáltalán az ilyen folyamatokat „fentről” irányítani? Az eddigi kutatásaim azt mutatják, hogy lehet (vö. a felmérések „semleges” értékeivel), de nagyon-nagyon nehezen, mert a szóhasználat legtöbb esetben nem igazodik a politikusok szándékához. Több tanulmányt is publikáltam a rendszerváltoztatás után megváltoztatott utca- és intézménynevek elfogadottságáról. Arra a következtetésre jutottam, hogy igen nehéz az új megnevezéseket elfogadtatni a közösséggel. Kiderült, hogy sokszor a döntéshozók szándéka egyáltalán nem érvényesül, és az új nevek nem épülnek be a nyelvbe.

Új elemeket meghonosítani a nyelvhasználatban nem könnyű. Mégis akkor a nyelvi hamisításoknak hogyan lehet közvetlen hatása? Talán, mert a nyelvi manipuláció alighanem az ember tudatalattijában hat. A hatalomgyakorlók gyakran nyúlnak ehhez az eszközhöz: eufemisztikus, hamisító és megszépítő kifejezések útján idéznek elő jelentésbeli változásokat. A vietnami háború alatt a *bombázások helyett védelmi reakciókról, preventív intézkedésekről* beszéltek, a *sikertelen bombázás* pedig hadianyag-pazarlássá változott. A Hiroshimára

ledobott bomba a *Little Boy* [kisfiú], a neutronbomba a *clean bomb* [tiszta bomba], a nukleáris tengeralattjáró a *Corpus Cristi* [Krisztus teste], a tömegpusztító fegyverek az *exotic weapons* [egzotikus fegyverek] nevet kapták. Amikor az amerikaiak Laoszban hajtottak végre hadműveleteket, az *invasion* [megszállás] szót az *incursion* [portyázás] váltotta fel, így kerülve el az elsőtől kapcsolódó negatív politikai jelentést. Az iraki háborúban a városok bombázása *sebészeti pontosságú műtétté* finomodott. De Orwell szelleme van abban is, ahogyan a *hadügyminisztériumot* [war department] *védelmi minisztériummá* {department of defence} nevezték át. Ugyanígy a nyelvi hamisítás eszközei az új doktrínákat kísérő, átlagemberi fogyasztásra szánt politikai vagy katonai szlogenek is: Rooseveltt idejében a *New Deal* [új kurzus], Trumannál a *Fair Deal* [igazságos irány], Kennedy alatt a *New Frontier* [új határok], Johnsonnál a *Great Society* [nagy társadalom], Nixon korában a *New Economic* [új gazdaságpolitika] vagy Carter évei alatt a *grandiose but real* [grandiózus, de reális] gazdaságpolitika.

De ide tartozik a magyarországi *nyugodt erő* és a *fontolva haladás* is. És természetesen ezt a meggyőzési módszert negatív irányban is fel lehet használni olyan szavak választásával, amelyek esetében számítani lehet arra, hogy kiváltják az eredeti jelentést. Gondoljunk arra, amikor egyik miniszterelnökünket *főpincérnek* emlegették az akkori ellenzéki lapok és műsorok, az USA egyik elnöke *nyugdíjas színész* volt, a hatalomnak nem tetsző újságírók *mikiegerekké* változtak, egy szegedi politikust pedig politikai ellenfelei *szárba nem szökkent kócos politikusnak* aposztrofáltak. akkor elmondhatjuk, hogy az emberről, eszméről, pártról kialakított képet befolyásolhatja, hogy milyen szóval illetjük. Ez nem jelent nyelvi meghatározottságot, de tudat alatt akaratlanul is befolyásolja az embereket.

Ahogy már eddig is kiderülhetett, magyar hamisításokban, honi eufemizmusokban sincs hiány. A kilencvenes évek magyar politikájának jellegzetes hétköznapi eufemizmusai közé tartoznak a *lényegében megoldódott*, a *nem igazán* és a *valahol* típusú kifejezések, melyekkel használójuk többnyire a pontos és korrekt választ igyekszik elkerülni. „Vezetőségünk szerint ez a probléma lényegében megoldódott”, „XY párt nem igazán tartotta be a megállapodást.” Vagy: „XY párt valahol nem tartotta be a megállapodást.” A kifejezések a legkülönbözőbb helyzetekben jöhettek kapóra, nem teljesen világos, hogy megoldódott-e a gond és milyen mértékben szegték meg az egyezséget, hiszen elegendően általánosak és teljesen elmosás az állítás és a tagadás közötti határt.

Ráadásul vizsgálataink során kiderült, hogy a *lényegében megoldódott* kifejezést a megkérdezettek nem is tudták pontosan értelmezni. Bármi is volt a használó szándéka, nem lehet biztos, hogy annak megfelelően fejtik meg üzenetét.

Feltételezésünk tehát az volt, hogy a *lényegében megoldódott* és a *nem igazán* kifejezések használatával többnyire az szeretnék elérni használói, hogy ne kelljen pontos és korrekt választ adni. A felmérésben 300 18-25 év közötti főiskolás férfi és nő vett részt. Az adatok összegzése után lehetőség nyílt arra, hogy megkapjuk a kérdésre adott relatív gyakoriság mellett annak az elméleti valószínűségét, hogy 1997-ben Szegeden a 19-25 év közötti főiskolára járó fiú és/vagy lány miként viszonyul az általunk vizsgált kifejezésekhez.

Problémát és bizonytalansági tényezőt jelenthet egyfelől magának az alaphipotézisnek igaz vagy hamis volta, azaz a használó szándékának megismerése és mérése, másfelől a szubjektivitás nem zárható ki a megadott választási lehetőségek megadásánál, hiszen nincs és nem is lehet a vizsgált kifejezéseknek egy és csakis egy értelmezése.

Annak az elméleti valószínűsége (0,99 megbízhatósági szinten), hogy az informáns paramétereivel rendelkező személy a *lényegében megoldódott* kifejezést ne úgy értelmezze, hogy a *probléma valóban megoldódott* 75-87 százalék. Ez feltételezésünk szerint azt bizonyítja, hogy a *lényegében megoldódott* kifejezést a megkérdezettek nem tudják pontosan értelmezni. Bármi is a szándéka azoknak, akik a kifejezést használják, nem lehetnek biztosak abban, hogy szándékuknak megfelelően dekódolják „üzenetüket”.

Ha a *nem igazán* kifejezés használóinak az a szándéka, hogy ezzel mintegy jelezzék a „befejezetlenséget”, „nem teljességet” stb., akkor nyugodtan apellálhatnak arra, hogy ezt a befogadók is így fogják értelmezni. Ennek a valószínűsége (0,99 megbízhatósági szinten) 98-100 százalék.

Az előadásom vége felé, amennyiben Önök megkérdeznék tőlem, hogy mennyire mélyen érinteti a hamisított, manipulált, sokszor sablonizálódott nyelvhasználatunk a mindennapi kommunikációkat egy példával szeretnék válaszolni.

Évekkel ezelőtt egy köztisztaságért felelős hivatalnok szó szerint ezt nyilatkozta az egyik kábeltévében: „Idén a falevelek a megszokottnál többet fognak az utcán tartózkodni.”

E kijelentésben elsősorban a felelősség elhárítását lehet észrevenni. Hiszen a közéleti nyilatkozatokban is megfigyelhetjük, hogy a felelősség fokozatai hogyan változnak a teljes vállalástól a teljes elhárításig. A skála egyik végén az áll: „*én vállalom.*” Ennél kevesebb a „*mi vállaljuk*”, s még kevesebb az, hogy „*vállaljuk*”. A következő fokozat azt mondja: „*valaki (pl. a párt) vállalja*”, s így lehet csökkenteni egészen az utcán „tartózkodó” levelekig. Ennél jobban a hivatalnok már nem távolodhat el a felelősségtől. Elvégre is azok a levelek tőle, a vállalattól, az időjárástól és egyáltalán mindentől függetlenül ott tartózkodnak, ahol akarnak. A hivatalnok még azt az ok-okozati összefüggést sem vállalja, hogy a levelek azért vannak ott, mert leestek a fáról. Nekünk, nyelvészeknek, vajon mit kellene vállalnunk?